

Amir Džinić, MA
Institut za historiju
Univerzitet u Sarajevu

UDK 94 "17/20"
DOI 10.57136/2744-2500.2024.19.19.29

Izvorni naučni rad

CRTICE O PROSTITUCIJI U EVROPSKOM DIJELU OSMANSKE DRŽAVE (XVI-XIX STOLJEĆE) SA POSEBNIM OSVRTOM NA BOSANSKI I SMEDEREVSKI SANDŽAK

SAŽETAK

Autor u ovom radu koristeći komparativnu metodu kroz najvažnije crtice hronološki donosi historiografski pregled o prostituciji u Osmanskoj državi. U fokus je posebno stavljeno nekoliko dokumentovanih slučajeva prostitucije iz 17. 18. i 19. stoljeća na području Bosanskog sandžaka. Pored toga, posebno se ukazuje na postojanje prostitucije u Smederevskom sandžaku, odnosno Kneževini Srbiji u 19. stoljeću kao susjednoj administrativno-upravnoj jedinici Bosanskog ejaleta. Autor u uvodnom djelu ukazuje na otežavajuće okolnosti prilikom istraživanja ove kompleksne tematike u periodu osmanske vlasti (do 19. stoljeća) koja u velikoj mjeri ovisi o teritoriju, stoljeću i nizu drugih faktora, kao i na njenu neistraženost na prostoru Bosanskog ejaleta. Budući da je ova tematika u osmanskome periodu u bosanskohercegovačkoj historiografiji ostala na marginama, autor ovim radom ima namjeru otvoriti određena pitanja te potaknuti nova istraživanja.

Ključne riječi: prostitucija, Osmanska država, Rumelija, Bosanski sandžak, Sarajevo, Smederevski sandžak/Kneževina Srbija, zakoni, kazne

Uvodne napomene

Teme koje su u svom fokusu imale pitanje žena, njihovih prava i života u osmanskome periodu u bosansko-hercegovačkoj historiografiji zaokupljao je određenu pažnju u dosadašnjim istraživanjima. Posebno se izdvajaju studije

i manji radovi o ženama vakiflijama¹, što možemo povezati sa činjenicom da su veliki broj vakufnema ostavile upravo neke od žena.² Također su izuzetno važna provedena istraživanja o obrazovanju žena za vrijeme osmanske uprave u Bosanskom ejaletu³, kao i teme o društvenom i pravnom položaju žena muslimanki u Osmanskoj Bosni,⁴ nasljedstvu⁵, ašikovanju, braku i porodici,⁶ ženama u javnom prostoru u Bosanskom ejaletu⁷, poligamiji općenito, ali i o prisutnosti žene u tradiciji Bošnjaka⁸, šerijatskom bračnom pravu⁹ i mnoge druge.

Međutim, za razliku od spomenutih tema, pitanja “najstarijeg zanata” u javnom prostoru do 19. stoljeća uglavnom nisu bila u fokusu zanimanja

- 1 Kerima Filan, “Žene kao vakiflije u ranom dobu Osmanske Bosne”, *Pregled – časopis za društvena pitanja*, Univerzitet u Sarajevu, Glavni i odgovornik urednik Mirko Pejanović, br. III-IV, Sarajevo, 2005, 61-80; Kerima Filan, “Žena i institucija vakufa u osmanskoj Bosni”, *Zbornik radova Vakufi u Bosni*, Sarajevo, 2013, 117-143.
- 2 Fehim Nametak, “Vakufnema Aiše, kćeri hadži Ahmeda iz Mostara”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, vol. 44-45/1994-1995, Sarajevo, 1996. 363-364.; Dželila Babović, “Vakuf Gazi Husrev-begove supruge Šahdidar i razvoj svijesti o društveno korisnom radu u Sarajevu u 16. i početkom 17. stoljeća”, *Uloga i značaj Gazi Husrev-bega u historiji Bosne i Hercegovine*, ur. Aladin Husić (Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu, Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni Institut, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Historijski arhiv Sarajevo, 2022), 196–217
- 3 Elma Korić, “Žene i obrazovanje na prostorima Bosne i Hercegovine u vrijeme osmanske uprave”, *Zbornik radova/Naučna/Znanstvena konerencija Bosanskohercegovačke naučnice/znanstvenice i njihov istraživački rad*, Mostar, 13-14. april/travanj 2018, Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke/znanosti, Mostar, 2018, 17-24; Ismet Kasumović, *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*, Islamski kulturni centar, Mostar, 1999; Velida Mutaradžija, *Kulturno-obrazovni život u Bosanskom sandžaku u XVIII stoljeću : doktorska disertacija*, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2020.
- 4 Hatidža Čar-Drnda, “Društveni i pravni položaj žene muslimanke u osmanskoj Bosni”, *Znakovi vremena*, vol. 10/2007, 124-153.
- 5 Dragana Amedoski, “Žena u ulozi nasljednice u osmansko doba: primer žene muslimanke na centralnom Balkanu (17-18. vek)”, *Glasnik etnografskog muzeja SANU LXVII*, br. 2, 2019, 325-338.
- 6 Hana Younis, *Svakodnevni život u Sarajevu: (1850-1878)*, Udruženje Centar za osmanističke studije, 2019.
- 7 Elma Korić, “Žena u javnom prostoru u Bosanskom ejaletu”, *Zbornik radova – Zamišljanje žene: O ideloškim i kulturnim konceptima ženskog roda u povijesti Bosne i Hercegovine*, Herinrich-Böll-Stiftung, Fondacija Herinrich Böll, Sarajevo, 2023, 63-92.
- 8 Šefik Hamdi, *Supruge, a ne ljubavnice: Šerijatska poligamija potreba savremenog doba*, prijevod Harmin Suljić, Muhamed Mehanović, 2005.
- 9 Mehmed Begović, *Šerijatsko bračno pravo sa kratkim uvodom u izučavanje šerijatskog prava*, Geca Kon A.D, Beograd, 1936.

bosanskohercegovačkih historičara zbog čega je pitanje prostitucije ostalo gotovo neistraženo. Oskudnost izvora, manjak historiografske literature na južnoslavenskim jezicima, neophodno poznavanje islamskog i osmanskog prava, različite percepcije o prostituciji ovisno o stoljeću, kao i druga složena pitanja poput statusa i prava ropkinja (priležnica), *oğlanlar*-a (mladića), aspekta javne i tajne prostitucije, formalne zabrane i (ne)tolerisanja od strane vlasti, oprečnost između religijske dogme i ustaljene prakse i običaja, samo su neki od izazova s kojim se istraživač susreće. Pojam *tabua* je također diskutabilan budući da percepcije na određene pojave, radnje i ljudska ponašanja nisu uvijek bile iste. To se posebno odnosilo na intimne običaje podvođenja u različitim dijelovima islamskog svijeta ili pojedine tematike u okviru divanske književnosti “naročito od perioda *Lale Devri* kada izrasta erotska književnost koja se svojim sadržajem odnosi na *zgodne mladiće*”.¹⁰ Kompleksnost tematike prostitucije zasnovanoj na društvenim i međuljudskim odnosima, zapravo se ogledala “o pitanju seksualnosti, koje sadrži čitav niz tema počev od vanbračnih veza, preko senzualnosti i seksualnog ponašanja, pa do seksualnih zločina (poput silovanja ili neprirodnog bluda, zvanog sodomija)”.¹¹ Veći interes za izučavanjem historije prostitucije na prostorima Bosne i Hercegovine primjetan je za razdoblje kraja 19. stoljeća, posebno u periodu Austro-Ugarske okupacije i uprave. Zahvaljujući provedenim istraživanjima malog broja autora, rasvijetljeni su neki elementi prostitucije na prijelomu 19. i 20. stoljeća¹² i njoj usko povezane teme poput bludnica i javnog života¹³, vanbračne djece, konkubinata¹⁴ ili divljih brakova

10 *Zgodni mladići* bi obično izvodili ples u *Semi* pokrećući tako metaforički osjećaj ljubavi prema Bogu. Vidi poglavlje “Fahişeler” i “Cariyeler” u “17 yüzyılda Osmanlı'da fuhuş”, Bolkar Vaha Başar 2022., 5-7.

11 Đuro Tošić, *Srednjovjekovna turobna svakodnevnica (od prostitutke, preko vještice do vampira)*, Istorijski institut, Beograd, 2012.

12 Amila Kasumović, “Povijest marginalnih i „neuspješnih“: zašto nam je potrebna?“, *Na margini povijesti: zbornik radova*, glavni i odgovorni urednik Amir Duranović, Udruženje za modernu historiju, 2018, Sarajevo, 31-64.; “Prilog povijesti marginalnih skupina u Bosni i Hercegovini u doba Austro-ugarske uprave: prostitutke, Historijski zbornik, Društvo za hrvatsku povjesnicu, Vol. 60, Zagreb, 2007, 161-178.

13 Hana Younis, *Žene u sudskim spisima 1878-1914.: odbjegle, preljubnice, rentijerke, zemljovlasnice*, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2023.

14 Kao što je poznato, muslimani mogu da imaju 4 žene, a neograničen broj konkubina, odnosno žena sa regulisanim statusom, a konkubinat je u islamu jedini dozvoljeni vanbračni odnos. Prema Kur'anu, brak je veza muškarca i žene i ispunjena ljubavlju, milošću i žrtvovanjem jedno za drugog. Ivan Lazarević, *Prostitucija kroz vekove: priča o najstarijem zanatu na svetu*, Srpsko bibliofilsko društvo, Beograd, 2011, 63.

koji je podrazumijevao spolni život dvoje ljudi u izvanbračnoj zajednici¹⁵ i sl. Postoje tvrdnje o raširenosti dvije vrste prostitucije za koju općenito vlada mišljenje da traje koliko i čovječanstvo. Prva, koja potiče iz ekonomske bijede, a druga iz polne izopačenosti, odnosno perversije.¹⁶ Treba napomenuti da je u posljednje vrijeme u okviru turske historiografije objavljeno nekoliko radova koji se, pored izučavanja historije prostitucije, dotiču i pitanja čarija (robinja, prilježnica), mladića i muške prostitucije, njenog psihološko-erotskog aspekta, stajališta sufizma i prisutnosti u književnosti, te pitanja koja se odnose na ulogu i funkciju mejhana (gostionica), hamama, javnih kuća u 19. stoljeću, silovanja, primjenu kazni zbog povrede časti i ponosa i sl.

Pitanje prostitucije u evropskom dijelu Osmanske države (XVI-XIX stoljeće)

Uprkos zabrani pružanja usluga prostitucije u Osmanskoj državi, činjenica je da je ona u kontinuitetu postojala. U svakom ejaletu na prostoru Osmanske države ona je imala svoje lokalne specifičnosti. Iako su bile predviđene pravne kazne za prostituciju, postojanje *praznina* omogućavalo je optuženom licu da se izbavi ne dobivši kaznu ili bi bila primijenjena manja kazna.¹⁷ Zbog navedenih *praznina*, postoje autori koji navode da prostitucija nije bila zasebno definisana niti u islamskom, niti u osmanskome (običajnom) zakonu, te da nije označena kao krivično djelo budući da se u oba zakona nalazila u okviru *zine*.¹⁸ Takvi stavovi su u potpunosti oprečni sa općepoznatim islamskim tumačenjem *zine* pod kojom se podrazumijeva intimni odnos sa vanbračnom osobom što je šerijatski kažnjivo. Ako sagledamo Osmansku državu koja je u osnovi imala islamske pravne odredbe, onda je sasvim jasno da je prostitucija kao čin bluda po Kur'anu kažnjavana kao prekršaj religiozne discipline. Međutim, ona se u praksi tolerisala i praktikovala vijekovima. To je jedan od razloga zašto pojedini istraživači smatraju da različite religije nisu nikada u potpunosti mogle iskorijeniti "genetski" uslovljeno i vijekovima običajima formirano ljudsko

15 Amila Kasumović, "Konkubinat u Bosni i Hercegovini na prijelomu 19. i 20. stoljeća", *Prilozi*, br. 47, Sarajevo, 2018, 69-90.

16 *Islamski glas*, br. 10, 1935, 4.

17 Bolkar Vaha Başar, "17 yüzyılda Osmanlı'da fuhuş", 2022, 1.

18 Vidi više: Kezban Acar, "Osmanlı Devleti'nin Son Yüzyılında Fuhşu Önleme Çabalarına Dair Bazı Tespitler (1810lar-1910lar)", *History Studies*, Volume 10 Issue 9, p. 1-19, December 2018, 1.

ponašanje u odnosu na seks i prostituciju.¹⁹ Osmanska država je i na polju kaznenog zakona u osnovi primjenjivala islamsko pravo. Ali, zbog ostavljene veoma široke mogućnosti čelnicima države da djeluju u domenu kaznenog zakona, često se na polju kaznenog prava susretalo regulisanje prema običajnom zakonu (örfi hukuk).²⁰ Međutim, postojanje takvog zakona doprinijelo je zakonskom uređenju prostitucije na nivou države kod određenih skupina, poput Roma. Tako vidimo da je regulisan propis oporezivanja prostitucije romske populacije na području Rumelije (Balkana) čime je i *de jure* ona bila legalizovana u balkanskom djelu Osmanske države, iako smo sigurni da ona nije bila pojava koja se isključivo mogla povezivati samo sa Romkinjama. U tom kontekstu važno je napomenuti da se u islamskoj pravnoj terminologiji terminom *kanun* označava zakon koji je izdao svjetovni vladar, odnosno pravo nastalo na temelju zakona koje su donosili svjetovni vladari (sultani), a ne na osnovu tumačenja poznavaoa fikha.²¹ Iako prostitucija u 16. stoljeću zakonski nije bila uređena za druge zajednice kao što je bila definisana u odredbama *Kanunname Sultan Sulejmana iz 1530. godine o Romima u Rumelijskom ejaletu*, relevantni izvori i literatura jasno pokazuju njenu raširenost i kod drugih etničkih skupina. Dakle, sama zakonska mogućnost bavljenja prostitucijom kod Roma ni u kome slučaju nije mogla označavati kolektivnu sklonost, niti se može isključiti činjenica da se zbog zakonskog neregulisanja iste za druge *millete*, njome nisu bavile i druge neromske zajednice. Kada je u pitanju spomenuta legalizacija prostitucije kod žena Romkinja, koja je bila uređena navedenim *Kanunnamom*, ona se nije odnosila na područje Anadolije, već na zapadni dio Osmanske države. Stavkom pod rednim brojem dva ovog zakona, izdat je propis prema kojem Romkinje koje se prostitušu u Istanbulu, Jedreni, Sofiji i Plovdivu svakog mjeseca plaćaju po 100 akči globalnog poreza.²² Prema tumačenju orijentaliste Muhameda Mujića, može biti čudno da teokratska Osmanska država jednim ovakvim propisom, kojem je teško naći sličan propis u pravnoj historiji balkanskih zemalja, toleriše

19 Ivan Lazarević, *Prostitucija kroz vekove: priča o najstarijem zanatu na svetu*, Srpsko bibliofilsko društvo, Beograd, 2011., 64.

20 Ahmet Aksin i Emrah Maral, "Osmanlı devletinde ırza ve namusa yönelik işlenen suçlar ve uygulanan cezalar (1789-1850), *II Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri*, Cilt I, Uluslararası Türk Hukuk Kongresi 13-14 Mayıs 2016, İstanbul, 820.

21 Arifa Isaković, "Kršćani u osmanskome pravu", *Bosna Franciscana*, god XXII., broj 40, Sarajevo, 2014., 134.

22 Elena Marushiaakova, Vesselin Popov, *Gypsies in the Ottoman Empire: A contribution to the history of Balkans*, Centre de recherches tsiganes University Hertfordshire Press, Bristol, 2001, 32.

i ozakonjuje prostituciju. Pretpostavka je da je to uvjetovala tadašnja društvena potreba kad je veliki broj vojske preko jugoistočnog dijela Balkana prebacivan u Evropu za vrijeme ratova. Tako veliko oporezivanje svjedoči da je prostitucija na prostoru Rumelije u to vrijeme uzela velikog maha.²³ Treba imati u vidu da je oporezivanje Roma u Osmanskoj državi imalo određene specifičnosti u odnosu na ostatak stanovništva o čemu je u historiografiji pisano.²⁴ Općenito "narativi iz osmanskog perioda bilježe pojavu bludnica, odnosno žena *sumnjivog morala*, ali je u ovom periodu bilo teško razlučiti da li se radilo o profesionalnim bludnicama ili ženama koje su izvršile preljub, živjele u divljem braku i sl. Uglavnom, doživljavane su kao negativna društvena pojava i često su protjerivane iz mjesta u kojem su izazivale sablazan."²⁵ Naime, postoje tvrdnje da je i bludništvo bilo dio svakodnevnice, posebno u većim mjestima, skrivajući se u osmanskoj Bosni iza prešutne dozvole, pa do sasvim legalnog praktikovanja nakon austrougarske okupacije.²⁶

Budući da u Osmanskoj državi u 17. stoljeću država nije imala snage spriječiti prostituciju koja je bila zabranjena šerijatom i zakonima, bila je prinuđena dopustiti bavljenje njome kao profesijom na način da su u cilju njenog sprečavanja u navedenom stoljeću subaše ubirali poreze od svodnika i podvodnika, te ih upisivali u defter.²⁷ Međutim, iako su žene koje su upražnjavale prostituciju *u vidu zanata* plaćale naročit porez, mogle su pasti i pod udar strogih kaznenih mjera.²⁸ Javnih kuća, koje su ustanovljene u 19. stoljeću, u 17. stoljeću nije bilo,

23 Muhamed A. Mujić, "Položaj Cigana u jugoslavenskim zemljama pod osmanskom vlašću", *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*, br. III-IV, Sarajevo, 1953, 148.

24 Fahd Kasumović, "The Changing Face of Fiscal Policy in the Periphery of the World of Islam: The Gypsy Poll Tax in Ottoman Bosnia, c. 1690s–1856", *Radovi (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)*, Knjiga VII, br. 2, Sarajevo, 2020, 95-144.; Vidi: Muhamed A. Mujić, "Položaj Cigana u jugoslavenskim zemljama pod osmanskom vlašću", *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*, br. III-IV, Sarajevo, 1953, 144-149.

25 Amila Kasumović, "Povijest marginalnih i "neuspješnih": zašto nam je potrebna?", *Na margini povijesti: zbornik radova*, Udruženje za modernu historiju, Sarajevo, 2018, 44.

26 Vidi poglavlje Bludnice u: *Žene u sudskim spisima 1878-1914.: odbjegle, preljubnice, rentijerke, zemljovlasnice*, Hana Younis, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo, 2023.

27 Bolkar Vaha Başar, "17 yüzyılda Osmanlı'da fuhuş", 2022., 1-12.

28 Ukoliko bi njihovo ponašanje izazivalo česte raspre, uznemiravalo komšije i bilo povod kakvog zločina, prostitutke su surovo kažnjavane. Uobičajna kazna bilo je javno šibovanje drenovim prutovima, dok su druge progonjene na kakvo negostoljubivo mesto, daleko od većih gradova. Vladimir Jovanović, *Sjaj i beda varoškog života: marginalne skupine i državna reakcija u Srbiji 19. veka*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2017, 43.

ali su u to vrijeme u Osmanskoj državi postojali objekti zabavnog i ugostiteljskog tipa od kojih se u prvom redu ističu meyhane (gostionice) i hamami.²⁹ “Muškarci koji su koristili usluge prostitucije dolazili su iz svih slojeva društva. Kao primjer dovoljno je navesti, iako su bili rijetki slučajevi, da su i učenici medrese (u Istanbulu) uzeli učešće u prostituciji, što govori o tome da je ona stigla i u redove ilmije, odnosno medrese.”³⁰ Kako bi došlo do njenog sprečavanja, krajem 18. stoljeća sultan Selim III je izdao *hatt-ı hümayun* (carski dekret) prema kojem je propisano pravno gonjenje za slučaj prostitucije (*fuhuş takibatı*). Međutim, primjena sultanove naredbe koja se odnosila na zabranu pića i prostitucije, te zatvaranja gostionica u praksi nije provedena bez poteškoća. Naprotiv, pokazalo se da je bilo teško donositi efikasne odluke.³¹ To je, između ostalog, utjecalo na činjenicu da je prostitucija na prostorima Osmanske države posebno uzela maha u drugoj polovini 19. stoljeća. Tome svjedoči i pojava većeg broja javnih kuća, posebno u Istanbulu, koje su se dijelile na muslimanske i nemuslimanske, dok je unutar njih vjerska i etnička struktura bila različita. Tu su, prema izvorima, bile po geografskom području odakle su dolazile: Osmanlije, Poljakinje, Ruskinje, Balkanke, Francuskinje, Italijanke, Grkinje³². Također, seoski momci, koji nisu živjeli daleko od grada gdje su obitavale profesionalne prostitutke, dolazili bi u grad budući da se prostitucija tolerisala³³. Međutim, i tolerancija je imala svoje granice. Raširenost prostitucije i sve veća pojava javnih kuća je bila razlog da centralne osmanske vlasti potaknu pitanje kazni koje su donošene sredinom 19. stoljeća. Iako su i ranije postojale zatvorske kazne, ni u jednoj ranijoj *Kanunnami* (Zakoniku) nije bio predviđen zatvorski pritvor zbog krivice koja se dovodila u vezu sa prostitucijom. U cilju sprečavanja prostitucije, važnu ulogu u donošenju Zakona o kaznama odigrao je Ahmed Dževdet-paša 1858. godine na način da je u taj Zakon kao jednu od predviđenih kazni za počinitelje uvrstio i zatvorsku kaznu.³⁴ Međutim, to nije urodilo plodom zbog čega su vlasti morale nastaviti

29 Bolkar Vaha Başar, 1.

30 Ösman Köşe, “XVIII. yüzyıl sonrları Rus ve Avusturya savaşları esnasında Osmanlı devletinde bir uygulama: İstanbul’daki içki ve fuhuş yasağı”, *Turkish studies*, Volume 2/1, 2007, 108.

31 Isto, 111-119.

32 Iznesena je tvrdnja da je 70 posto prostitutki činilo domaće stanovništvo, a 30 posto strankinje. Kemal Yakut i Aydın Yetkin, “II. Meşrutiyet dönemi’nde tolumsal ahlak bunalımı: Fuhuş meselesi”, *İnsan bilimleri için kaynak araştırmaları dergisi*, br. 31, 2011, 276.

33 Godfri Gudven, *Privatni svet osmanskih žena*, Geopolitika, Beograd, 2015, 83.

34 Kezban Acar, “Osmanlı Devleti’nin Son Yüzyılında Fuhuş Önleme Çabalarına Dair Bazı Tespitler (1810lar-1910lar)”, *History Studies*, Volume 10 Issue 9, p. 1-19, December 2018, 4.

daljnu borbu sa prostitucijom.³⁵ Uprkos tome što je država poduzela sve mjere u cilju njenog sprečavanja, ona nije iskorijenjena i nastavila je i dalje postojati.³⁶ U konačnici, u stvarnom životu postojao je permanentni, dugotrajni sukob između vjerskih ideala koji nešto zabranjuju i realnog života koji je *išao nekim svojim putem*, i to nije važno samo za islamske zemlje.³⁷ Prema Godfri Gudvinu, kod muslimana je, ipak, malo zabilježenih slučajeva vanbračnih seksualnih odnosa i niko nije živio u vanbračnoj zajednici. Muškarca na dugom putovanju dočekali bi u karavansarajima i gradskim hanovima s ponudom *privremene žene*³⁸ koja bi o njemu brinula i većinom su to bile Jevrejke ili hrišćanke.³⁹ On navodi da je posljedica tog sistema, kao i svugdje na svijetu, postojanje žene na lošem glasu zbog prostitucije, iako se to nije tako nazivalo u karavansarajima i tržnicama europskih trgovaca zvanim *funduq (hotel)*.⁴⁰ Međutim, ne može se isključiti činjenica da je “u osmanskome društvu među pojedinim muškarcima, posebno autoritativnim muškarcima poput kabadahija koji su izazivali probleme, postojala učestala i veoma važna potreba za jačanjem prestiža muškosti i održavanja dugotrajnog emotivnog i intimnog odnosa sa nekom ženom i van bračne zajednice.”⁴¹

35 Vidi poglavlje: “II. Meşrutiyet dönemi’nde fuhuşla mücadele» u “II. Meşrutiyet dönemi’nde tolumsal ahlak bunalımı: Fuhuş meselesi”, Kemal Yakut i Aydın Yetkin, Kebikeç: *İnsan bilimleri için kaynak araştırmaları dergisi*, br. 31, 2011, 278.

36 Metin Ayrış, “II. Meşrutiyet Döneminde İstanbul’da Fuhuş ve Zührevi Hastalıklarla Mücadele”, XVIII. Türk Tarih Kongresi (1-5 Ekim 2018), *Türk Tarih Kurumu*, Ankara, 2018, 1093. Vidi: Burcu Belli, “Son dönem Osmanlı devleti’nde fuhuş ve yerel aktörler (1876-1909)”, *Beykoz Akademi Dergisi*, 2022; 10(1), 88-102.

37 Islam, kao i ostale religije uostalom, nije uspeo da se izbori sa ljudskom prirodom i milenijumskim običajima kakvi god su oni i ma koliko neobični ili nekom možda i nastrani bili. Ivan Lazarević, *Prostitucija kroz vekove: priča o najstarijem zanatu na svetu*, Srpsko bibliofilsko društvo, Beograd, 2011., 65.

38 Usporedi sa: Elizabet Abot, *Istorija ljubavnica*, Geopolitika, Beograd, 2007. Kao neizbežna posledica ugovorenih brakova (u Evropi), i osjećaja moći koji je kralj podstican da gaji, javljale su se vanbračne veze motivisane žudnjom, romantičnom ljubavlju, gordošću posjedovanja i komforom. Uslijed toga, kraljevske su ljubavnice bile uobičajena karakteristika većine europskih dvorova. 79.

39 Tu ostavštinu starog arapskog običaja privremenog braka preuzeli su šiti, ali ne i suniti. Sunit bi tu zabranu zaobišao tako što ne bi rekao kojoj islamskoj školi pripada. Ugovor je određivao dužinu veze, a dovoljan je bio skroman poklon od svega nekoliko urmi. Ako bi se rodila djeca, o njima se starala ženina porodica, iako zakon jasno stavlja do znanja da ona pripadaju ocu. Godfri Gudven, *Privatni svet osmanskih žena*, Geopolitika, Beograd, 2015., 82.

40 Isto, str. 82

41 Burcu Belli, “Son dönem Osmanlı devleti’nde fuhuş ve yerel aktörler (1876-1909)”, *Beykoz Akademi Dergisi*, 2022, 97.

Raširenost prostitucije nije bila tipična pojava samo za Osmansku državu, naprotiv, bilježena je širom evropskog kontinenta. Prema pisanju poznavaoa šerijatskog zakona Kasima Hadžića, u Europi gdje se višeženstvo progonilo, zapravo zakonsko višeženstvo, caruje nezakonito prostitucija. On navodi da je prostitucija bila nemoralna i mnogo opasnija od zakonskog višeženstva koje poznaje šerijatsko pravo zbog čega "višeženstvo kao socijalna nužnost ima svoga opravdanja, a pogotovu kao sredstvo za otklanjanje prostitucije(...)"⁴² Pri tome, ne treba izgubiti iz vida da je početkom 19. stoljeća u Evropi kao prag seksualne zrelosti najčešće uziman uzrast od 12 godina i smatralo se da dvanaestogodišnje djevojčice mogu samostalno da odlučuju o seksualnim odnosima, pa kupovina njihovih usluga nije bila kažnjiva.⁴³ Poređenja radi, u 18. i 19. stoljeću, oduševljenje kojim su se emancipirane plemkinje u Katarininoj Rusiji odavale bludu vidi se i u djelovanju Kluba prirodnih filozofa odnosno Fizikalnom klubu u Moskvi. Prema citatu iz memoara jednog francuskog dvorjanina carice Katerine, navedeno je sljedeće: *"Bila je to neka vrsta bratstva, koja je po izopačenosti nadmašivala sve što se priča o najrazvratnijim organizacijama i misterijama. Muškarci i žene koji bijahu primljeni u red sastajali bi se stanovitih dana i odavali najsramnijim porocima. Muževi bi u to društvo uvodili svoje žene, a braća svoje sestre. Novaci ne bi bili primljeni sve dok ne bi bili ispitani i prošli kroz svoje kušnje: žene su primale muškarci, a muškarci žene. Nakon raskošne gozbe, društvo bi se razvrstalo u parove kockom."*⁴⁴ Nakon francuske revolucije 1789. godine, oslobođene svih zakonskih ograničenja, prostitutke su udvostručile svoje napore da privuku mušterije. Pariz se pretvorio u golemu javnu kuću. Na svakog desetog muškarca u Parizu, dolazila je jedna prostitutka. Jedan poznavalac ističe: *sve je bilo neobuzdani razvrat.*⁴⁵ Sredinom 18. stoljeća London je imao 50 000 prostitutki ne računajući uzdržavane milosnice, što vodi zaključku

42 Njemački filozof Šopenhauer koji je neraspoložen prema religiji uopće, opravdava zakonsko višeženstvo koje islam poznaje. Ovaj čuveni filozoif veli da bi preko zakonskog višeženstva nestalo dame, ali bi na drugoj strani nestalo prostitutke. Zar je to zlo? Kasim Hadžić, *Položaj žene u Islamu*, Nova tiskara Vrčak i dr., Sarajevo, 1940, 24.

43 Ivan Janković, *Kata Nesiba i komentari*, Fabrika knjiga, Beograd, 2017, 72.

44 Postojanje golemih domova za nahoćad u Moskvi i Petrogradu u to vrijeme ukazuje na golem problem nezakonite djece, a to odražava razmjere tajnih seksualnih veza i prostitucije. Vaspitateljni dom u Petrogradu bio je najveći svoje vrste u Europi, te je početkom 19. stoljeća godišnje primao oko 25 do 30 hiljada djece. U domu se nalazilo prihvatilište za trudnice koje je primalo žene četiri tjedna prije porođaja. Ženama koje su tražile prihvat nisu se postavljala nikakva pitanja i čuvana je potpuna anonimnost. Fernando Henriques, *Historija prostitucije: Prostitucija u Evropi i Novom svijetu (II)*, Epoha, Zagreb, 1968., 112-116.

45 Isto, 130-133.

da je London imao dvostruko više prostitutki nego Pariz.⁴⁶ Kada je u pitanju komparacija prava žena u Osmanskoj državi i Evropi, sa stanovišta islamskog pravnog sistema, žena je bila pravni subjekt za razliku od žene u Evropi, koja se tek u devetnaestom stoljeću počinje boriti za svoj pravni tretman.⁴⁷

Prostitucija u Bosanskom sandžaku (XVII-XIX stoljeće)

Pored raširenosti prostitucije u centru, odnosno Istanbulu i susjednim teritorijama Rumelije s kojima je Bosanski ejalet kao periferni dio države dijelio administrativno-upravnu liniju, dostupna izvorna osmanska građa jasno pokazuje da su na prostorima Bosanskog sandžaka također registrirani slučajevi prostitucije što je bio povod da se izdaju zvanični dokumenti nadležnih instanci. Zahvaljujući upravo njima, u prilici smo da potvrdimo da ni osmanska Bosna nije bila lišena pojave prostitucije. Istina, ne može se kazati da je bilo riječi o velikoj rasprostranjenosti, ali budući da su pojedini slučajevi bili pismeno zavedeni, jasan su trag o njenom postojanju. Upotreba općeg naziva *fahiše* (prostitutka) u osmanskim dokumentima, nedovoljna istraženost izvora u periodu višestoljetne osmanske uprave, kao i nepostojanje radova koji rasvjetljaju ovu tematiku u navedenom razdoblju, vode ka zaključku da se ne može precizno utvrditi iz kojih etničkih skupina su najviše dolazile prostitutke budući da susrećemo imena svih konfesija. Pored toga, njihovo vezivanje za socijalni status također budi sumnje jer u dokumentima nije naveden njihov socijalni opis što u konačnici ne ostavlja mogućnost da se zaključi da je riječ isključivo o beskućnicama ili prosjakinjama. Stoga, ukoliko slučajeve prostitucije na području osmanske Bosne, posebno Bosanskog sandžaka, ponajviše vezujemo samo za određeni *millet*, konfesiju ili socijalni status, može se poći pogrešnim

46 U Londonu ima stanovitih kuća nazvanih kupalište ili bagnio, koje bi trebalo da budu kupke, ali prava im je svrha da pružaju užitke osobama obaju spolova. Sredinom 18. stoljeća u Londonu je bio otvoren prvi bordel po europskom uzoru, i to zahvaljujući nastojanjima neke gospođe Goadby. Ona je unijela raskošniju i frivolniju notu koja je više odgovarala londonskim razvratnicama. Bile su angažirane najvrsnije prostitutke što su se mogle naći. Stanovnice te otmjene kuće odijevale su se u najfiniju svilu i čipke. Nakon uspjeha gospođe Goadby nastala je prava poplava sličnih kuća. Podvodnica i podvodnik su stajali u vezi s nekom javnom kućom za koju su nabavljali djevojke. Poslovali su na svakom javnom mjestu gdje je bilo izgleda da zapaze neuke i nevine djevojke, pogotovu one koje nisu poznavale London. Isto, 136-159.

47 Hatidža Čar-Drnda, "Društveni i pravni položaj žene muslimanke u osmanskoj Bosni", *Znakovi vremena*, vol. 10/2007, 126.

smjerom, odnosno biti na putu historijske neistine. Međutim, iako se iz građe jasno uviđaju primjeri prostitucije, treba imati na umu da je, ipak, riječ o pojedinačnim slučajevima, a ne široko rasprostranjenoj pojavi kao što je bila u spomenutim velikim evropskim gradovima ili većim sredinama na području Rumelije. Pored toga, općepoznato i utvrđeno je da žena u osmanskoj Bosni nije bila prisiljavana da tokom dana ili noći napušta svoju djecu i porodične obaveze zbog ekonomskih razloga. Njena ekonomska i socijalna prava bila su inicirana i određivana odredbama Kur'ana. Ona je kreirala život unutar kućnog prostora, dok u javnom životu, uglavnom, nije bila prisutna.⁴⁸ Uz to, poznato je da je u Osmanskoj državi tradicionalna arhitektura kuće sa svojim zidovima ili tarabama oko kuće omogućavala porodici da se neometano kreće štiteći je od vanjskog svijeta.⁴⁹ Jedan od prvih akata datiran 17. januara 1689. godine (25. rebiul-evvel 1100) čiji se sadržaj odnosi na slučaj prostitucije, vidljiv je iz prepisa *ilama*⁵⁰, u kojem je navedeno da je neophodno poduzeti mjere za sprečavanjem Huseina, sina Hasanovog iz mahale Čeljigović u Sarajevu, u činjenju prestupa, posebno u vrijeme mjesec ramazana kad je javno mrsio i koristio alkohol, te počinio nekoliko ubistava i krivičnih djela. Također, *ilam* se odnosi i na sprečavanje prestupa njegove majke Ismihane, kći Korkutove i njene kćerke Umihane, koje su bile poznate po prostituciji, tako što su se u privatnim kućama osamljivale i okupljale sa muškarcima s kojima su činile blud i nemoralne radnje. Spomenuta Ismihana je čak i jermenskom zimiji za šest zlatnika podvela Umihanu, kako bi joj navedeni oduzeo nevinost, te je podvođenje učinila ustaljenom praksom.⁵¹

48 U sferi izvan privatnog života pokoravala se autoritetu personificiranom u suprugu i drugim starijim muškim članovima porodice, dok su oni bili dužni da joj pruže sigurnu i ugodnu porodičnu atmosferu. Hatidža Čar-Drnda, "Društveni i pravni položaj žene muslimanke u osmanskoj Bosni", *Znakovi vremena*, vol. 10/2007, 126.; *Teško je ustanoviti koji su razlozi nagnali žene da se počnu baviti prostitucijom, posebno ako uzmemo u obzir vjerske i moralne norme karakteristične za osmansko društvo*. Amila Kasumović, "Prilog povijesti marginalnih skupina u Bosni i Hercegovini u doba Austro-ugarske uprave: prostitutke, *Historijski zbornik*, Društvo za hrvatsku povjesnicu, Vol. 60, Zagreb, 2007, 162.

49 Hana Younis, *Od dućana do pozorišta: sarajevska trgovačka elita 1851-1878.*, Univerzitet u Sarajevu-Institut za historiju, Sarajevo, 2017, 251.

50 *Ilam* predstavlja službeni izvještaj kadije, naiba, defterdara ili nekog drugog državnog službenika koji se slao na više instance izvršne vlasti. Azra Gadžo Kasumović, "Diplomatički dokumenti: arzuhali, mahzari, arzovi, ilami i sahha bujruldiye - molbe, žalbe, kolektivne predstavke, prijedlozi, izvještaji i sahha-bujuruldije", *Analı Gazi Husrev-begove biblioteke*, svezak 17 br. 31, Sarajevo, 2010, 39.

51 Arhiv Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu, [*Qāḍi-zāde, Muḥammad Anwarī*] *Tārīḥ-i Anwarī*, Sv. IV:61, Napomena: Pomoć oko čitanja dokumenata sadržanih u Kadićevoj Hronici pružio nam je uposlenik GHB Emrah Seljaci, na čemu mu se najtoplije zahvaljujemo.

Drugi iznimno važan dokument o postojanju prostitucije potiče iz 1767. godine, a riječ je o *muraseli*⁵² kadije Smaila upućenoj sarajevskom *mutesellimu*⁵³ Smailbegu s nalogom da na molbu velike skupine građana protjera u Novu Varoš Umihanu koja je uhvaćena u Kujundžiluku i zatvorena pod sumnjom da se bavi prostitucijom zajedno sa Anđelijom, Marijom i Rosom koje su, također, osumnjičene da vrše blud, te da im ne dopusti povratak u Sarajevo.⁵⁴ Spomenuta *murasela* nije jedini primjer registrovanog slučaja prostitucije. Tako iz *murasele* sarajevskog kadije Fejzullaha datirana 24. februara 1774. godine (23. mjeseca zil-hidždže 1188.) saznajemo da je upućena Smailbegu Džennetiću da progna u Kladanj prostitutku pod imenom Zejneba, rodom iz Travnika, a nastanjenu u Sarajevu. U dokumentu je navedeno da je nalog izvršen isti dan, a da je kadija Ahmed iz Kladnja javio da je ona tamo stigla 26. istog mjeseca (po hidžretskom kalendaru) i da joj je na njenu molbu dozvolio da se nastani u Olovu gdje joj žive rođaci.⁵⁵ Važna svjedočanstva o prostituciji u Sarajevu pružaju nam i zapisi Mula Mustafe Bašeskije iz njegovog *Ljetopisa* (1731/32-1809). Iz poglavlja za period 4.2.1775-20.2.1776. godine saznajemo da je masa pretukla dvije prostitutke, *Travničku* i *Aginicu*, a zatim ih protjerala u Skoplje.⁵⁶ Pored navedenog poglavlja, podatke o postojanju prostitucije u Sarajevu pruža nam i odlomak koji se odnosi na period od 13.10.1787-1.10.1788. godine u kojem Bašeskija navodi da je jedno jutro na Latinskoj ćupriji pronađena glava i jedna noga neke prostitutke zbog čega je zapisao sljedeće: “*Ovaj je događaj zgrozio svijet. Zato uhvate neku krčmaricu nemuslimanku i žigošu je. Ona, međutim, potvori tri-četiri osobe, ali nju strpaju u vreću i bace je sa ćuprije u vodu. Isto tako u vodu su bacili još dvije žene nemuslimanke i neku mula Kadunu Piroku...*”⁵⁷ Iako se iz *Ljetopisa* ne vidi kako prostitutke

52 *Murasela* je obavještenje koje se upućuje zainteresiranoj strani u vezi sa nekim spornim pitanjem koje se vodi na sudu; vrsta uputstva i naloga kojim se navedenoj stranci ili državnom službeniku (najčešće *mutesellimu* kao šefu policijske službe) nalaže poduzimanje određenih mjera po osnovi sudske odluke. Abdulah Polimac i Azra Kasumović, *Sidžil sarajevskog šerijatskog suda iz 1217/1802-1803. godine*, Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu, Sarajevo, 2023, 379.

53 Sućeska, Avdo. “Mjesto *muteselima* u lokalnoj upravi do tanzimata (Prilog izučavanju lokalne uprave u našim zemljama za vrijeme Turaka)”, *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, X, 1959, 300.

54 Arhiv Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu, [Qāḍī-zāde, Muḥammad Anwari] *Tāriḥ-i Anwari*, A-2031_TO

55 Arhiv Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu, [Qāḍī-zāde, Muḥammad Anwari] *Tāriḥ-i Anwari*, A-177_TO

56 Mula Mustafa Bašeskija, *Ljetopis*, Vrijeme, Zenica, 2022, 223.

57 Ibid, 426.

slobodno koriste javni prostor, postoje mišljenja da su one u njemu bile prisutne više od drugih žena.⁵⁸ U *muraseli* sarajevskog kadije Mehmeda Seida datiranoj 31. jula 1799. godine (27. sefer 1214), upućene janičarskom zabitu Porte Memiš-agi i imamima, navedeno je da su iz okoline kadiluka i okolnih sela u Sarajevo došle prostitutke i počele činiti prostituciju u Sarajevu, zbog čega se naređuje spomenutim da takve radnje spriječe, te da se za učinjena djela prostitucije kazne počionici obje strane.⁵⁹ Pored dokumenata čiji se sadržaj tematski nedvojbeno odnosi na slučajeve prostitucije, u građi susrećemo primjere iz kojih se saznaje i o nemoralnom ponašanju, te preljubi o čemu svjedoči prijepis *ilama* sarajevskog kadije hadži Hasana datiran 15. decembar 1780. godine (18. zul-hidždže 1194.) na osnovu kojeg je donesena *bujuruldija*⁶⁰ od strane bosanskog valije Defterdarizade Abdullah-paše 16. decembar 1780. godine (19. zul-hidždže 1194.) *Ilam* se odnosi na protjerivanje Fatime-hatun koja je pod nadzorom *muteselima* Sarajeva Hasan-age iz Sagir hadži Alijine mahale protjerana u drugu mahalu zbog nemoralnog ponašanja i preljube, odnosno prepuštanja strastima, kako je to navedeno u samom dokumentu (*hevā-yı nefse tābi' olub...*).⁶¹ U arhivskoj građi beogradskog suda, u molbi koju su beogradski knezovi 25. januara 1827. godine uputili Knezu Milošu, navedeno je da su u Beograd iz Sarajeva u *sugunluku* (progonstvu) dovedene četiri bule i tri Srpkinje, da su primljene kao robinje (iako im se ne navodi takav status od ranije) i raspoređene različitim licima da služe. Oni su u spomenutoj žalbi molili da im se odgovori kakve mjere trebaju poduzeti u slučaju da jedna od njih pobjegne.⁶² Istina, u ovom dokumentu nisu navedeni

58 Vidi: Kerima Filan, "Sarajevo u 18. stoljeću: svijet muškaraca i žena prema medžmui Mula Mustafe Bašeskije, *Godišnjak BZK "Preporod"*, God. IX, 2009, 311.; Vidi poglavlja *Društveni život, Tradicionalna druženja* u *Od dućana do pozorišta: sarajevska trgovačka elita 1851-1878.*, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo, 2017, 228-235.

59 Arhiv Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu, *Tarih-i Anwarī*, sv. XV, str. 113; (Prepis iz Sidžil sarajevskog šerijatskog suda br. 38, str. 236)

60 Na nivou pokrajina, glavni upravni dokumenti bili su *bujuruldije* koje su potpisivali valije, a sastavljane su najčešće na osnovu fermana i odnosile su se na krupna državna pitanja, bilo na vojnom, bilo na civilnom planu. Pisane su divani pismom a iznad bujuruldije na desnoj strani dolazio je karakteristični valijin elipsasti pečat s ispisom valijinog imena u sredini i s ispisanim raznim sentencama okolo imena. Azra Gadžo Kasumović, "Diplomatički dokumenti: arzuhali, mahzari, arzovi, ilami i sahha bujuruldije - molbe, žalbe, kolektivne predstavlke, prijedlozi, izvještaji i sahha-bujuruldije", *Analī Gazi Husrev-begove biblioteke*, svezak 17 br. 31, Sarajevo, 2010, 10.

61 Arhiv Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu, [*Qāḍī-zāde, Muḥammad Anwarī*] *Tārīḥ-i Anwarī*, Sv. X, str. 6

62 Branko Peruničić, *Beogradski sud: 1819-1839*, Istorijski arhiv Beograda, Beograd, 1964, 387.

razlozi progona navedenih žena iz Sarajeva. Ali, ako se u obzir uzmu tvrdnje turske historiografije, kao i prethodno spomenuti slučajevi progona prostitutki u Kladanj, Skoplje ili drugu mahal u Sarajevu, da je jedna od čestih kazni za prostituciju bila upravo progonstvo (sürgün), ne može se isključiti postojanje i takve mogućnosti. Za dokumentovane primjere postojanja prostitucije sredinom 19. stoljeća u Sarajevu važnim se čini i žalba Murata datirana 15. džumadel-evvela 1259/13. juna 1843. godine u kojoj se potpisani podanik žalio na neprimjereno ponašanje đumrukčije Osman-age. Naime, Osman-aga se bio odao alkoholu i bludu. U dokumentu je navedeno da je primijećen na raznim mjestima sa prostitutkama i da je u Muratov konak dva puta dolazio sa njima. Na opomene koje mu je on uputio, Osman-aga je oštro i neumjesno reagovao, zbog čega je u sačinjenoj žalbi Murat molio da se navedeni sankcioniše, jer će mu u suprotnom odsjeći glavu.⁶³ Uprkos vjerskim i moralnim normama koje su bile karakteristične za osmansko društvo, činjenica je da navedeni primjeri iz sačuvane građe jasno pokazuju da se i osmanska uprava na prostoru Bosanskog sandžaka susretala sa slučajevima prostitucije.

O pitanju prostitucije na području Smederevskog sandžaka/Kneževine Srbije u XIX stoljeću

Manje kompleksnija situacija nije vladala ni u susjednoj administrativno-upravnoj jedinici Bosanskog ejaleta, odnosno na prostorima Smederevskog sandžaka (od 1815. godine Kneževine Srbije). Tako u prvoj polovini 19. stoljeća u Kneževini Srbiji pojam dječije prostitucije, pa ni uzrast u kome se može dati saglasnost za seksualni odnos, nisu bili zakonski jasno regulisani. Kao i svugdje, iz prakse se vidi da su “decom” uglavnom smatrana lica mlađa od 12 godina⁶⁴. “Bezrednog napuštanja braka, vanbračnog života, bluda i vanbračne dece bilo je na sve strane. Prostitucija i sa njom u vezi venerične bolesti bile su uzele velikih razmera.”⁶⁵ Posebno se izdvajala Bukurešt mahala u Beogradu pretežno naseljena hrišćanima. Bludnice ili javne žene, kako ih domaći izvori češće nazivaju, živjele su po iznajmljenim stanovima, a njihove usluge koristili

63 Arhiv Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu, Fond: Đurmišića zbirka A-4855/to-200

64 Više o bludu i prostituciji u Beogradu, dječijoj prostituciji i lgbt populaciji vidi Ivan Janković, *Kata Nesiba i komentari*, Fabrika knjiga, Beograd, 2017, 33.

65 Jeremić Risto, *Zdravstvene prilike u jugoslovenskim zemljama : do kraja devetnaestog veka*, Škola narodnog zdravlja, Zagreb, 1935., 31.

su hrišćani i muslimani.⁶⁶ Beogradske prostitute su uglavnom bile udate žene ili udovice, a mnoge su poticale iz zanatlijskih, ali i činovničkih porodica.⁶⁷ Za primjer može poslužiti *Kata Nesiba* o kojoj piše Ivan Janković. U istoimenom djelu koje je nastalo na autentičnim arhivskim dokumentima, autor se bavi biografijom jedne profesionalne prostitutke koja se skita u Beogradu s drugaricama. Najstariji zanat na svijetu započela je kao muslimanka po imenu Nesiba, a završila kao Katarina Đorđević, udovica i pravoslavka. U svom burnom životu upoznala je mnoge muškarce različitih profesija, poput osmanskih topčija, beogradskih kafedžija, šegrta, bečara, ali i najuticajnije ljude u prvim decenijama 19. stoljeća među kojima se ističe i knez Miloš.⁶⁸ "Knez Miloš je imao čitavu seriju naložnica, a kada je 1835. bio u Carigradu kupio je za naložnice i dve Čerkeskinje".⁶⁹ Pozivajući se na relevantne izvore, Janković tvrdi da je prostitucija u Beogradu bila razvijenija nego u drugim gradovima. Naprimjer, knez Miloš je pisao u Beograd da mu pošalju javne prostitutke da poslužuju neko vrijeme oko hastala i u dvoru (u Kragujevcu). Knez je smatrao da je prostitucija tijesno povezana sa urbanizacijom i da predstavlja jednu od onih društvenih pojava koje se u urbanim naseljima nikako ne mogu iskorijeniti. U Beogradu je također bilo i mladića koji su zarađivali pružajući takve vrste usluga.⁷⁰ Međutim, dok su osmanske vlasti u Beogradu iz praktičnih razloga tolerisale postojanje prostitucije zbog heterogene strukture stanovništva Beograda u prvoj polovini 19. stoljeća, druženje s bludnicama je bilo i "povod krvavih obračuna između

66 Bilo je tu devojaka, ali i udatih žena iz okolnih sela koje bi utekle od surovih muževa, dok je mnoštvo njih dolazilo iz susjednih austrijskih predela. U zdravstvenom pogledu, prostitute su predstavljale stalnu opasnost i vektor prenosa različitih polnih bolesti. Vladimir Jovanović, *Sjaj i beda varoškog života: marginalne skupine i državna reakcija u Srbiji 19. veka*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2017, 43-44.

67 Janković Ivan, "Obšte bludnice: prostitucija u Beogradu u prvoj polovini 19. veka", *Godišnjak za društvenu istoriju*, XXII sveska 2, 2015., 48.

68 Napomena: Bujruldijom Ali-paše, muhafiza Beograda od 10. oktobra 1820. godine stavlja se na znanje kadijama, naibima, vojvodama i muteselimima sandžaka da će počev od 1. novembra 1820. godine knez Miloš, kao zakupac, preuzeti prikupljanje ciganskog poreza. *Turci sa strane knezu Milošu: fond Knjažeske kancelarije: dokumenti na turskom jeziku Arhiva Srbije*, prevela i priredila Mirjana Marinković, Arhiv Srbije, Beograd, 2009, 96.

69 Jeremić Risto, *Zdravstvene prilike u jugoslovenskim zemljama : do kraja devetnaestog veka*, Škola narodnog zdravlja, Zagreb, 1935., 29.

70 Ivan Janković, *Kata Nesiba i komentari*, Fabrika knjiga, Beograd, 2017, 28-72. Vidi poglavlje "Homoseksualnost i srpsko društvo" u Vladimir Jovanović, *Sjaj i beda varoškog života: marginalne skupine i državna reakcija u Srbiji 19. veka*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2017, 91.

samih Turaka, ali i između Srba i Osmanlija“.⁷¹ To je bio jedan od razloga zašto je knez Miloš pokušavao ograničiti širenje prostitucije u samom Beogradu. Pored Beograda, kome su, između ostalog, geografski i vojni značaj, mobilizacija vojske i prisustvo stranaca doprinijeli razvoju prostitucije, u Novom Sadu je zabilježeno “devojčura koje se prodaju i šire otrov koji razorno deluje na čitava pokoljenja, a u zapisnicima zemunskog magistrata ima mnoštvo podataka 18og veka o bigamiji, naložnicama, vanbračnoj deci i bludu u Zemunu.“⁷² Pored raširene prostitucije, na prostorima Smederevskog sandžaka, kasnije Kneževine Srbije, bila je raširena još jedna pojava, a riječ je o rodoskrnavljenju. “U masi narodnoj bilo još gore. Uzimanje u rodu bilo je uzelo takvoga maha da ga je knez Miloš morao zabranjivati i kažnjavati. Svekrvi su živeli sa snahama, sinovci sa strinama, ujaci sa sestričinama, braća sa sestrama od rođene tetke, očusi sa pastorkama, braća sa rođenim sestrama, očevi sa ćerkama. Mnogobrojni primeri o tome nalaze se u aktima naše Državne arhive.“⁷³ Tako u protokolu beogradskog suda br. 220, susrećemo slučaj dviju žena pod imenom Velika i Stanica. Velika je imala muža u Grockoj, kao i Stanica koja sa svojim mužem nije živjela. U dokumentu datiranom 28. maja 1826. godine navedeno je da su one bile uzrok smrti pokojnog Živka kojeg je ubio topčija, te da je Velika bila i od ranije poznata po činjenju bluda sa *Turcima*. Nakon što je uhapšena u Beogradu i predata mužu da je vodi u Grocku, na putu kući je uspjela pobjeći i ponovo doći *Turcima* topčijama. Potom je njima poslat pandur Stojan tufekčija kojem je Velika istrгла nož i posjekla ruku, nakon čega je uhapšena i dovedena u zatvor.⁷⁴

71 Napomena: Beogradske kafane, uz privatne kvartire, bile su glavni rasadnici prostitucije tokom 19. veka i jedna od njenih ključnih karika. Vladimir Jovanović, *Sjaj i beda varoškog života: marginalne skupine i državna reakcija u Srbiji 19. veka*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2017, 46.

72 U jednoj tužbi protiv bosanskog biskupa Barišića 40-ih godina 19. stoljeća iznosi se kako je on u samostanu “klausuru pogazio i u svoje sobe žensku uvodio“ i kako obje osobe majke bez muževa postadoše i porodiše. Jeremić Risto, *Zdravstvene prilike u jugoslovenskim zemljama : do kraja devetnaestog veka*, Škola narodnog zdravlja, Zagreb, 1935, 30

73 Isto, 31.; “Poznato je da je knez Miloš imao sklonost i da se miješa u brakove svojih podanika, te da ih mimo svakog zakona, kako crkvenog, tako i građanskog, ženi i razvodi, sastavlja i rastavlja, kao i da im određuje prebivalište i način života. Knjaz je naročito pazio na brakove svojih činovnika: nijedan Milošev činovnik nije se oženio bez znanja i dopuštenja vladara, a, mi bismo dodali, da se nije ni razveo. Kada je jedan sreski načelnik, Mihailo Đorđević oterao od kuće venčanu ženu, Miloš ga je naterao da je ponovo uzme k sebi, i to tako što je naredio policiji da ga uhapsi i drži u apsu sve dok se pismeno ne obaveže da će se s ženom pomiriti.“ Ivan Janković, *Po njima se ništa neće zvati: sporedne i sasvim sporedne ličnosti iz srpske istorije 19. veka*, Fabrika knjiga, 2022, Beograd, 112.

74 Peruničić Branko, *Beogradski sud: 1819-1839*, Istorijski arhiv Beograda, Beograd, 1964, 248.

Policijski zakon iz 1850. godine je utvrdio sistem kazni ne samo za bludnice već i za njihove podvodnike i podvodnice.⁷⁵ Situacija se vremenom mijenja nakon 1867. godine kada prostitucija uzima jačeg korijena i biva tolerisana unutar ugostiteljskih objekata, dok nekoliko godina poslije, tačnije 1881. godine, nakon odlaska osmanskih vlasti, ona na prostoru Srbije biva legalizovana.⁷⁶ U kontekstu ugostiteljskih objekata, važnim se čini i službeni dokument od 10. decembra 1871. godine koji je izdao *Predsjednik Ministarskog savjeta i Ministar unutrašnjih djela* Rad. Milojković Upravi varoši Beograda, a tiče se izvještaja o bludnicama u četiri varoška kvarta. U navedenom dokumentu on daje direktivu da se ni u kakvoj drumskoj ili seoskoj mejhani ili drugom javnom mjestu van varoši i varošice ne smije držati žensko lice u vidu kuharice ili sobarice, da se u varošima i varošicama samo u mejhanama prve i druge klase, i to gdje dolaze razboritiji red ljudi, radi službe, može držati žensko lice u svojstvu kuharica ili sobarice, dok se u manjim varoškim mejhanama i drugim javnim mjestima gdje se skupljaju mlađi ljudi, kod kojih se ne može pretpostaviti dovoljno uzdržljivosti, ne smije ni pod kakvim vidom ili izgovorom, držati žensko lice.⁷⁷ Međutim, nakon spomenute legalizacije vremenom se počelo otvarati drugo pitanje, a to je bio problem trgovine ženama koji se javlja na razmeđu 19. i 20. stoljeća.⁷⁸

Zaključak

Posmatrano sa historijskog stanovišta, prostitucija zauzima veoma složeno pitanje u historiografiji budući da je riječ o pojavi koja seže daleko u prošlost. S obzirom na područje i vremensko razdoblje, njenu raširenost, specifičnosti i tumačenje, o prostituciji u prošlosti kao izrazito kompleksnom pitanju u

75 Vladimir Jovanović, *Sjaj i beda varoškog života: marginalne skupine i državna reakcija u Srbiji 19. veka*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2017, 47.

76 Isto, 47-52.; Napomena: U kontekstu regulisanja prostitucije na prostoru Bosne i Hercegovine za vrijeme austrougarske okupacije, važno je istaći da je 16. aprila 1885. godine donesena *Naredba kojom se uređuje , bludničarstvo u području grada Sarajeva*. Vidi poglavlje: Prostitucija u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske vlasti (1878-1918.) u "Sestre bluda"- *Zakonska regulacija ženske prostitucije na hrvatskom području u razdoblju od 1852. do 1934., s posebnim osvrtom na grad Karlovlaci i europsko okruženje*, Darija Željko, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2015, 79-82.

77 Branko Peruničić, *Uprava varoši Beograda: 1820-1912*, Muzej grada Beograda, Beograd, 1970, 743.

78 Ibid, 743.

određenom društvu provode se zasebna istraživanja ovisno o kojoj je državi ili dijelu svijeta riječ. Zbog toga je važno imati na umu da odnos prema prostituciji, koja se negdje čak nije tako i nazivala, a time i percipirala, kao i kriterij tabua, nije uvijek bio isti, već da je u velikoj mjeri zavisio od zemlje, kulture, tradicije, mentaliteta, religijskih dogmi i sl. Također, pitanje običaja u domenu prostitucije na određenom području predstavlja u potpunosti jedan drugi aspekt time što je on u nekom djelu svijeta mogao izazivati čuđenje i bojazan, dok je na drugom mjestu bila općeprihvaćena društvena praksa. Kada je u pitanju raširenost prostitucije, izuzetak nisu činili ni prostori Osmanske države naseljenim različitim etnosima i religijskim skupinama. Podaci o postojanju prostitucije u Osmanskoj državi datiraju iz prve polovine 16. stoljeća. Prema tvrdnjama turske historiografije, utjecaji dugotrajnih ratova, buna i ustanka doprinosili su osiromašenju države i stanovništva što se, između ostalog, u pojedinim sredinama manifestovalo i na pojavu prostitucije. Geografski i strateški položaj, heterogena etnička i vjerska struktura stanovništva, mobilizacija, kretanje vojske, prisustvo stranaca u određenim mjestima i društveno-političke okolnosti u datom momentu, neki su od faktora koji se moraju uzeti u obzir prilikom analize pitanja prostitucije na širokom području Osmanske države. Kada je u pitanju prostitucija kod romske populacije na balkanskom području Osmanske države (ne uključujući Anadoliju), ona je bila uređena *Kanunnamom Sultan Sulejmana iz 1530. godine o Romima u Rumelijskom ejaletu*. Nepostojanje istog ili sličnog propisa za neromske zajednice, nije značilo da prostitucija nije bila raširena i kod pripadnika drugih *milleta*. Naprotiv, koristeći izvorne osmanske dokumente, određeni broj turskih historičara je jasno ukazao da je ona na širim područjima Osmanske države postojala i kod drugih skupina, a ne samo Roma. Ne zaostaju i istraživanja srpskih autora koji, posebno u 19. stoljeću, ukazuju na raširenost prostitucije širom Smederevskog sandžaka, odnosno Kneževine Srbije, uključujući i vladajuće strukture. Iako iz relevantne literature na turskom jeziku, zasnovanoj uglavnom na osmanskim vrelima, uviđamo da je prostitucija bila više raširena u velikim centrima Rumelije, dostupni osmanski dokumenti nam jasno dokazuju da ni osmanska Bosna, posebno područje Bosanskog sandžaka, nije bilo lišeno prostitucije. Tako iz predstavljenih primarnih osmanskih izvora u ovom radu, poput *murasela*, *ilama*, *bujrukdija*, *arzova* (molbi, žalbi) i *Ljetopisa Mula Mustafe Bašeskije* doznajemo o raširenosti prostitucije na prostorima Bosanskog sandžka u 17, 18. i 19. stoljeću. Prema dostupnoj građi, može se uvidjeti da prostitutke, s obzirom na navedena imena, pripadaju različitim konfesijama, da su uglavnom prekršajne radnje

zavedene kod sarajevskih kadija, da se u izdatim dokumentima i naredbama nalaže sprečavanje i kažnjavanje počinioca prostitucije, često progonom, da su pored prostitucije registrovani nemoralni postupci i preljube, opijanja, tuče i ubistva, te da je na slučajeve prostitucije postojalo negodovanje stanovništva. Dakle, bilo je riječi o slučajevima za koje se pročulo i dokazalo zbog čega su bili zavedeni u sudske protokole, što jasno potvrđuje da su počinci bili uhvaćeni na djelu. Uzimajući u obzir sve navedeno, dolazi se do zaključka da se prostitucija u Osmanskoj državi nalazila u vrtlogu historijskog konteksta vremena, prostora, društveno-političkih i vojnih okolnosti, religijske dogme, konzervativnijih i liberalnijih pogleda, istovremenog kažnjavanja i tolerisanja, dozvole i zabrane često ovisno o etničkoj skupini (primjer Roma), tajnih i javnih kuća i drugih objekata i sl. Sfera privremenog braka i svođenje prostitucije pod neke druge okrilje predstavlja zasebnu temu, ali se može postaviti pitanje namjera, koja je veoma važna s islamskog gledišta, ulaska u brak za koji supružnici unaprijed i pod punom sviješću znaju da će trajati vrlo kratko. Ali, neće iznenaditi tvrdnje da je i to ipak brak, ma koliko dugo trajao, a ne prostitucija koja zauzima važno mjesto u religijskoj literaturi u domenu *zine*. U konačnici, ma kakve percepcije prema pojavi i raširenosti prostitucije postojale, uključujući i kaznene zakone i religijska ograničenja, činjenica je da ona *nadživjela* sve rečeno i da je u stvarnom životu bila dio društvene pojave koju nije bilo lahko iskorijeniti. Naprotiv, u svakom društvu i vremenu kod određenih pojedinaca i skupina postojale su sklonosti koje su doprinosile njenom opstanku, zbog čega ne čudi uvriježeno mišljenje da ona postoji koliko i čovječanstvo.

Izvori i literatura

Neobjavljeni izvori:

- Arhiv Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu:
- a) [Qāḍī-zāde, Muḥammad Anwārī] Tārīḥ-i Anwārī,
- b) Fond: Đurmišića zbirka.

Objavljeni izvori:

- Bašeskija, Mula Mustafa (2022): *Ljetopis, Vrijeme, Zenica*
- Peruničić, Branko (1964): *Beogradski sud: 1819-1839*, Istorijski arhiv Beograda, Beograd

- Peruničić, Branko (1970): *Uprava varoši Beograda: 1820-1912*, Muzej grada Beograda, Beograd
- Polimac, Abdulah. Kasumović, Azra (2023): *Sidžil sarajevskog šerijatskog suda iz 1217/1802-1803. godine*, Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu, Sarajevo, 2023.
- *Turci sa strane knezu Milošu: fond Knjažeske kancelarije: dokumenti na turskom jeziku Arhiva Srbije* (2009): prevela i priredila Mirjana Marinković, Arhiv Srbije, Beograd

Literatura:

Knjige:

- Abot, Elizabet (2007): *Istorija ljubavnica*, Geopolitika, Beograd
- Begović, Mehmed (1936): *Šerijatsko bračno pravo sa kratkim uvodom u izučavanje šerijatskog prava*, Geca Kon A.D, Beograd
- Gudven, Godfri (2015): *Privatni svet osmanskih žena*, Geopolitika, Beograd
- Hamdi, Šefik (2005): *Supruge, a ne ljubavnice: Šerijatska poliganmija potreba savremenog doba*, prijevod Harmin Suljić, Muhamed Mehanović
- Henriques, Fernando (1968): *Historija prostitucije: Prostitucija u Evropi i Novom svijetu (II)*, Epoha, Zagreb
- Janković, Ivan (2017): *Kata Nesiba i komentari*, Fabrika knjiga, Beograd
- Janković, Ivan (2022): *Po njima se ništa neće zvati: sporedne i sasvim sporedne ličnosti iz srpske istorije 19. veka*, Fabrika knjiga, Beograd
- Jeremić, Risto (1935): *Zdravstvene prilike u jugoslovenskim zemljama : do kraja devetnaestog veka*, Škola narodnog zdravlja, Zagreb
- Jovanović, Vladimir (2017): *Sjaj i beda varoškog života: marginalne skupine i državna reakcija u Srbiji 19. veka*, Zavod za udžbenike, Beograd
- Kasumović, Ismet (1999): *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*, Islamski kulturni centar, Mostar
- Lazarević, Ivan (2011): *Prostitucija kroz vekove: priča o najstarijem zanatu na svetu*, Srpsko bibliofilsko društvo, Beograd
- Marushiaakova, Elena. Popov, Vesselin (2001): *Gypsies in the Ottoman Empire: A contribution to the history of Balkans*, Centre de recherches tsiganes University Hertfordshire Press, Bristol
- Mutaradžija, Velida (2020): *Kulturno-obrazovni život u Bosanskom sandžaku u XVIII stoljeću: doktorska disertacija*, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo
- Tošić, Đuro (2012): *Srednjovjekovna turobna svakodnevica (od prostitutke, preko vještice do vampira)*, Istorijski institut, Beograd

- Željko, Darija (2015): *Sestre bluda“- Zakonska regulacija ženske prostitucije na hrvatskom području u razdoblju od 1852. do 1934., s posebnim osvrtom na grad Karlovlaci i europsko okruženje*, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb
- Younis, Hana (2019): *Svakodnevni život u Sarajevu: (1850-1878)*, Udruženje Centar za osmanističke studije, Sarajevo
- Younis, Hana (2023): *Žene u sudskim spisima 1878-1914.: odbjegle, preljubnice, rentijerke, zemljovlasnice*, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo
- Younis, Hana (2017): *Od dućana do pozorišta: sarajevska trgovačka elita 1851-1878.*, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo

Članci:

- Acar, Kezban (2018): “Osmanlı Devleti’nin Son Yüzyılında Fuhşu Önleme Çabalarına Dair Bazı Tespitler (1810lar-1910lar)”, *History Studies*, Volume 10 Issue 9, p. 1-19.
- Aksın, Ahmet. Maral, Emrah (2016): “Osmanlı devletinde ırza ve namusa yönelik işlenen suçlar ve uygulanan cezalar (1789-1850), *II Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri*, Cilt I, Uluslararası Türk Hukuk Kongresi 13-14 Mayıs 2016, İstanbul
- Amedoski, Dragana (2019): “Žena u ulozi naslednice u osmansko doba: primer žene muslimanke na centralnom Balkanu (17-18. vek), *Glasnik etnografskog muzeja SANU LXVII*, br. 2, 325-338.
- Ayıışı, Metin (2018): “II. Meşrutiyet Döneminde İstanbul’da Fuhuş ve Zührevi Hastalıklarla Mücadele”, XVIII. Türk Tarih Kongresi (1-5 Ekim 2018), *Türk Tarih Kurumu*, Ankara
- Babović, Dželila (2022): “Vakuf Gazi Husrev-begove supruge Šahdidar i razvoj svijesti o društveno korisnom radu u Sarajevu u 16. i početkom 17. stoljeća”, *Uloga i značaj Gazi Husrev-bega u historiji Bosne i Hercegovine*, ur. Aladin Husić (Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu, Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni Institut, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Historijski arhiv Sarajevo, 196–217.
- Başar, Vaha Bolkar (2022): “17 yüzyılda Osmanlı’da fuhuş”, İstanbul Üniversitesi
- Belli, Burcu (2022): “Son dönem Osmanlı devleti’nde fuhuş ve yerel aktörler (1876-1909)”, *Beykoz Akademi Dergisi*, 10(1), 88-102.
- Čar-Drnda, Hatidža (2007): “Društveni i pravni položaj žene muslimanke u osmanskoj Bosni“, *Znakovi vremena*, vol. 10, 124-153.

- Filan, Kerima (2005): "Žene kao vakiflije u ranom dobu Osmanske Bosne", *Pregled – časopis za društvena pitanja*, Univerzitet u Sarajevu, Glavni i odgovornik urednik Mirko Pejanović, br. III-IV, Sarajevo, 61-80.
- Filan, Kerima (2013): "Žena i institucija vakufa u osmanskoj Bosni", *Zbornik radova Vakufi u Bosni*, Sarajevo, 117-143.
- Filan, Kerima (2009): "Sarajevo u 18. stoljeću: svijet muškaraca i žena prema medžmui Mula Mustafe Bašeskije", *Godišnjak BZK "Preporod"*, God. IX
- Gadžo Kasumović, Azra (2010): "Diplomatički dokumenti: arzuhali, mahzari, arzovi, ilami i sahha bujruldiye - molbe, žalbe, kolektivne predstavke, prijedlozi, izvještaji i sahha-bujuruldije", *Analizirani Gazi Husrev-begove biblioteke*, svezak 17 br. 31, Sarajevo
- Hadžić, Kasim (1940): *Položaj žene u Islamu*, Nova tiskara Vrčak i dr., Sarajevo
- Isaković, Arifa (2014): "Kršćani u osmanskom pravu", *Bosna Franciscana*, god XXII., broj 40, Sarajevo, 125-137.
- Janković, Ivan (2015): "Obšte bludnice: prostitucija u Beogradu u prvoj polovini 19. veka", *Godišnjak za društvenu istoriju*, god. XXII sveska 2, 25-51.
- Kasumović, Amila (2018): "Povijest marginalnih i „neuspješnih“: zašto nam je potrebna?", *Na margini povijesti: zbornik radova*, glavni i odgovorni urednik Amir Duranović, Udruženje za modernu historiju, Sarajevo, 31-64.
- Kasumović, Amila (2007): "Prilog povijesti marginalnih skupina u Bosni i Hercegovini u doba Austro-ugarske uprave: prostitutke", *Historijski zbornik*, Društvo za hrvatsku povjesnicu, Vol. 60, Zagreb, 161-178.
- Kasumović, Amila (2018): "Konkubinat u Bosni i Hercegovini na prijelomu 19. i 20. stoljeća", *Prilozi*, br. 47, Sarajevo, 69-90.
- Kasumović, Fahd (2020): "The Changing Face of Fiscal Policy in the Periphery of the World of Islam: The Gypsy Poll Tax in Ottoman Bosnia, c. 1690s–1856", *Radovi (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)*, Knjiga VII, br. 2, Sarajevo, 95-144.
- Korić, Elma (2023): "Žena u javnom prostoru u Bosanskom ejaletu", *Zbornik radova – Zamišljanje žene: O ideloškim i kulturnim konceptima ženskog roda u povijesti Bosne i Hercegovine*, Herinrich-Böll-Stiftung, Fondacija Herinrich Böll, Sarajevo, 63-92.
- Korić, Elma (2018): "Žene i obrazovanje na prostorima Bosne i Hercegovine u vrijeme osmanske uprave", *Zbornik radova/Naučna/Znanstvena konerencija Bosanskohercegovačke naučnice/znanstvenice i njihov istraživački rad*, Mostar, 13-14. april/travanj 2018., Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke/znanosti, Mostar, 17-24.

ISTRAŽIVANJA

- Köşe, Osman (2007): "XVIII. yüzyıl sonrları Rus ve Avusturya savaşları esnasında Osmanlı devletinde bir uygulama: İstanbul'daki içki ve fuhuş yasağı", *Turkish studies*, Volume 2/1, 108.
- Mujić, A. Muhamed (1953): "Položaj Cigana u jugoslavenskim zemljama pod osmanskom vlašću", *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*, br. III-IV, Sarajevo
- Nametak, Fehim (1996): "Vakufnama Aiše, kćeri hadži Ahmeda iz Mostara", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, vol. 44-45/1994-1995, Sarajevo, 363-364.
- Sućeska, Avdo (1959): "Mjesto muteselima u lokalnoj upravi do tanzimata (Prilog izučavanju lokalne uprave u našim zemljama za vrijeme Turaka)", *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, X, Sarajevo
- Yakut, Kemal. Yetkin, Aydın (2011): "II. Meşrutiyet dönemi'nde tolumsal ahlak bunalımı: Fuhuş meselesi", *İnsan bilimleri için kaynak araştırmaları dergisi*, br. 31, 276.

Štampa:

- *Islamski glas* (1935), br. 10, Sarajevo, 4.